

En hij schiep God naar zijn evenbeeld

Over het projectieargument

Naam: *Roël van 't Slot*
Studentnummer: *4007522*
Vak: *Bachelorscriptie*
Cursuscode: *WY3V12012*
Docent: *Dr. Maarten van Houte*
Datum: *29 – 11 – 2016*
Niveau: *3*
Aantal woorden: *7499*

Versie: *Finale*

Samenvatting

In deze scriptie doe ik een onderzoek naar het projectieargument. Ik zal een historisch, vergelijkend onderzoek doen naar de varianten van het projectieargument die we aantreffen bij Feuerbach, Marx en Freud. Ik zal besluiten met een waarderende vergelijking tussen de verschillende projectieargumenten. Ik zal betogen dat het projectieargument van Feuerbach de sterkste variant is.

Inhoudsopgave

1. Ten geleide	4
2. Geschiedenis.....	5
3. Een nieuw tijdperk	6
3.1 Feuerbach	6
3.2 Marx	9
3.3 Freud.....	11
4. Waardering van het argument	13
4.1 De kracht van het projectieargument.....	13
4.2 Kanttekeningen bij Freud	14
4.3 Kanttekeningen bij Marx.....	15
4.4 Kanttekeningen bij Feuerbach.....	17
5. Conclusie.....	18

1. Ten geleide

‘God heeft de mens niet naar zijn evenbeeld geschapen. Het mag duidelijk zijn dat het andersom is gegaan.’¹ Het zijn de woorden van de in 2011 overleden Brits-Amerikaanse journalist Christopher Hitchens. Tot zijn dood maakte hij deel uit van de *New Atheists* die de discussie over het bestaan van God weer op de publieke agenda hebben gezet.² In hun boeken en publieke optredens wordt een veelheid aan argumenten tegen het bestaan van- en het geloof in God, aangevoerd. Tussen deze gedachten bevindt zich niet zelden het zogenaamde projectieargument. Het argument kent een lange traditie. De Franse filosoof Michael Onfray presenteert een eigentijdse versie van het argument:

Man creates God in their own inverted image. Mortal, finite, limited, suffering from all these constraints, haunted by the desire for completeness, human beings invent a power endowed with precisely the opposite characteristics...at whose feet they kneel and finally prostrate themselves. I am mortal, but God is immortal. I am finite, but God is infinite. I am limited, but God knows no limits. I do not know everything, but God is omniscient. I cannot do everything, but God is omnipotent. I am not blessed with the gift of ubiquity, but God is omnipresent. I was created, but God is uncreated. I am weak, but God is the Almighty. I am on earth, but God is in heaven. I am imperfect, but God is perfect. I am nothing, but God is everything, and so on. Religion thus...proposes the creation of an imaginary world falsely invested with truth.³

In het huidige, publieke debat klinken de woorden ‘... en dus bestaat God niet’ met enige regelmaat na het stellen van het argument. Ik zal me in deze scriptie niet bezighouden met de vraag naar de ontologische status van God.⁴ Ik wil in deze scriptie een waardering geven van het projectieargument. Om dit te kunnen doen, zal ik een *historisch, vergelijkend onderzoek* doen naar de oorsprong en de varianten van het projectieargument. Ik wil een exegese geven van het projectieargument als zodanig. Daarna zal ik een bespreking geven van oudere varianten van het projectieargument. In het bijzonder zal ik stilstaan bij de formulering van de Griekse natuurfilosoof Xenophanes. Vervolgens zal ik onderzoek doen naar het projectieargument in het filosofische werk van Feuerbach, Marx en Freud. Dit zal ik doen door hun argument in het bredere kader van hun filosofie en hun beschouwing van religie te plaatsen. Vervolgens wil ik bezwaren op de behandelde argumenten bespreken. Ik zal besluiten met een vergelijking van de argumenten om te kunnen concluderen welke variant de sterkste is.⁵

---

¹ Hitchens, *God Is Niet Groot*, 16.

² De samenstelling van deze club verandert zo nu en dan, maar de belangrijkste vertegenwoordigers waren Daniel Dennett, Richard Dawkins, Sam Harris en Christopher Hitchens.

³ Onfray, *The Atheist Manifesto: The Case Against Christianity, Judaism and Islam* (verkort) citaat uit: Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 23.

⁴ Al was het maar omdat niet iedere steller van het projectieargument een atheïst is. Denk hierbij aan Xenophanes over wie ik in hoofdstuk 2 meer zal schrijven.

⁵ Ik zal een aantal kritieken behandelen die zich richten tegen het werk van de filosofen in bijzondere zin. Daarna wil ik kritieken behandelen die het projectieargument in algemene zin treffen. Ik zal het werk van de filosoof die voor de kritieken in bijzondere *en* algemene zin het minst vatbaar is, als sterkst waarderen.

Het is moeilijk een eenduidige definitie te geven van het projectieargument, omdat de verschillende stellers van het argument, verschillende accenten leggen. In een poging toch een definitie te kunnen geven, kunnen we zeggen dat het argument vaak de volgende strekking heeft: het geloof in God is niet afgeleid uit gerechtvaardigde kennis, maar het is een product van onze verbeelding, voortgebracht door oorzaak X. De mens heeft een vermoeden omtrent het bestaan van God. Vervolgens kent hij God bepaalde eigenschappen toe. De toekenning van deze eigenschappen gebeurt op basis van de kennis die de mens over zichzelf heeft.⁶ Vervolgens gelooft hij in deze God met de door hem geprojecteerde eigenschappen.

Het *toekennen* van deze eigenschappen is waar de focus van de stellers van het projectieargument op ligt. Zo zullen we zien dat sommige filosofen zeggen dat het toekennen van eigenschappen aan God überhaupt niet gerechtvaardigd is, omdat de mens geen kennis van God, noch van Zijn eigenschappen kan hebben. Het accent ligt hier dus meer op de epistemologie. Bij andere filosofen zullen we zien dat de nadruk ligt op de vraag naar *waarom* mensen behoefte hebben aan een God en deze, inclusief Zijn eigenschappen, vervolgens projecteren. Bij deze filosofen ligt het accent op de vraag naar waar de projecties van de eigenschappen vandaan komen. Het projectieargument werkt bij hen eerder als een signaal van de gemoedstoestand en de mens- en maatschappijvisie van de gelovige.

Zoals gezegd is het argument er niet een van de laatste jaren. Integendeel, het kent al een lange traditie.

2. *Geschiedenis*

Volgens Robert Banks mag de oudste variant van het projectieargument zijn 3000^e verjaardag vieren. Een van de eerste vertegenwoordigingen van het projectieargument is te vinden in de profeten van het Oude Testament. Zo zouden bijvoorbeeld Jeremia, Ezechiël en de schrijver van het Bijbelboek Jesaja de omliggende volkeren al verweten hebben dat zij hun goden zelf bedacht hadden.⁷ Niet veel later treffen we bij verschillende Griekse filosofen dezelfde gedachte aan, waaronder Democritus (c. 460 – 370 v. Chr.), Euhemerus (c. 340 – 260 v. Chr.) en eerder al Xenophanes (570 – 478 v. Chr.).⁸ Xenophanes was een dichter en filosoof uit Ionië en bracht het grootste gedeelte van zijn leven door in Zuid-Italië. Rondtrekkend moedigde hij de mensen die hij ontmoette aan om hun steden te beveiligen en om de goden te respecteren.⁹ Xenophanes betrad voorzichtigheid omtrent de menselijke kennis van de goden:

Er is geen mens, en er zal er ook nooit een zijn, die de volledige waarheid kent over de goden en al de dingen waarover ik spreek. En zelfs al zou iemand het geluk hebben de volledige waarheid te vinden, dan nog zou hij het zelf niet weten; er is slechts het gissen.¹⁰

In het verlengde van deze voorzichtigheid verzette hij zich tegen allerlei populaire vormen van godsgeloof. Hij pleitte voor een meer rationele voorstelling. Hij richtte zijn religiekritiek in het bijzonder tegen Homerus' visie op de goden:

---

⁶ Het komt er dan vaak op neer dat God excelleert in positieve, menselijke eigenschappen.

⁷ Ibid., 36–39.

⁸ Ibid., 39–42.

⁹ Leshner, “Xenophanes.”; Russell, *Geschiedenis van de Westerse Filosofie*, 66–67.

¹⁰ Ibid., 67.

Homerus en Hesiodos hebben aan de goden alle dingen toegeschreven die schandelijk en ontierend zijn voor de stervelingen: diefstal en overspel en wederzijds bedrog (...). De stervelingen menen dat de goden verwekt zijn, evenals zij, en kleren, een stem en een gestalte hebben als zij (...). Ja, als ossen en paarden en leeuwen handen hadden en kunstwerken konden scheppen, zouden de paarden de goden afbeelden als paarden, de ossen als ossen en hun lichamen afbeelden overeenkomstig hun eigen aard (...). De Ethiopiërs maken hun goden zwart met stompe neuzen; de Thraciërs zeggen dat hun goden blauwe ogen en blond haar hebben.¹¹

En hier treffen we een van de bekendste versies van het projectieargument aan. Het bevat de elementen die we terug zullen vinden bij Freud, Feuerbach en Marx. Ten *eerste* wordt hier opgemerkt dat mensen eigenschappen aan ‘het goddelijke’ toeschrijven. Ten *tweede* geeft Xenophanes hier een verklaring voor hoe religie haar vorm en inhoud heeft gekregen. Er wordt opgemerkt dat er een soort fantasieloosheid is in het toeschrijven van deze eigenschappen. Hij betoogt niet expliciet dat deze toeschrijvingen wel of niet juist zijn, maar hij lijkt wel te willen zeggen dat de basis voor religie onredelijk en subjectief is. Het zijn deze elementen die we ook zullen zien bij de later te behandelen stellers van het projectieargument.

3. Een nieuw tijdperk

We maken een sprong in de tijd. We slaan de fasen over waarin de Romeinse, (vroeg)christelijke en deïstische denkers hun eigen varianten van het projectieargument aan de dag legden. Deze varianten werden vaak, zoals we ook bij Xenophanes zagen, *vanuit* een bepaald theïstisch geloof tegen dwaalleringen van andere theïstische geloven geplaatst.¹² Xenophanes presenteert zichzelf niet als aanhanger van een specifieke vorm van religie, maar hij plaatst zijn vraagtekens bij de basis van het religieuze denken. We komen nu aan bij een fase waarin het projectieargument met name, vanuit een meer atheïstische visie, *tegen* het christendom gesteld wordt. We spreken over de 19^e eeuw. Het is de tijd waarin o.a. Feuerbach, Marx en Freud hun filosofieën ontwikkelden. De relevantie van het werk van de drie denkers is tot uiting gekomen in hun grote invloed op de filosofie en de psychologie.

3.1 Feuerbach

We vangen aan met het werk van de Duitse filosoof Ludwig Feuerbach (1804 – 1872). Hij wordt in Landshut geboren als zoon van een hoogleraar in de rechten. De kleine Ludwig is een vrome jongen die theoloog wilde worden.¹³ In zijn twintigerjaren is deze wens verwezenlijkt. Gedurende zijn studie verschoof, onder invloed van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831), zijn interesse in theologie naar de filosofie. Tegelijk vond hij Hegels interpretatie van het christendom te abstract.¹⁴ Een kritiek waarmee hij zelf later aan de slag zou gaan.

Het is met name het boek *Das Wesen des Christenthums* (1841) waarin Feuerbach werk maakt van deze kritiek door een uiteenzetting van zijn visie op het christendom. We treffen bij Feuerbach de gedachte aan dat de religie een wezenlijke uitdrukking is van het menszijn. Zo waardeerde hij verschillende (stadia binnen) religies aan de hand van hun ‘begrijpen van het

---

¹¹ Ibid.

¹² Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 59.

¹³ Rothuizen, “Curriculum Vitae,” 20.

¹⁴ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 65.

wezen van de mens'. Feuerbach zegt dat 'Every advance in religion is (...) a deeper self-knowledge.'¹⁵ Hij onderscheidt verschillende stadia in de oorsprong van religie.

Als *eerst* treft de mens zich te midden van de natuur aan. Daarin ziet hij zichzelf ook afhankelijk van deze krachten. De mens is op zoek naar kleding, veiligheid en voedsel. Om deze zaken te verkrijgen, verpersoonlijken ze bepaalde krachten in de natuur. Dit valt samen met het moment dat ze de natuur en natuurlijke krachten beginnen te aanbidden.¹⁶ Zo ontstond de eerste fase van religie: polytheïsme. In de volgende, meer geciviliseerde fase ziet de mens dat hij afhankelijk is van zijn medemens. Zo lijkt ook de moraal te ontstaan. In deze fase begint de mens ook persoonlijke en sociale kenmerken te projecteren op dat wat zij vereren. Zo zouden in het bijzonder de Griekse en Romeinse pantheons zijn ontstaan.

De *tweede* fase dient zich aan wanneer de mens en de maatschappij beter georganiseerd en fatsoenlijker wordt. Dan worden de goden dat ook. Zij waren niet langer grillig, maar werden voorspelbaar. De mens is zichzelf meer in het centrum van het universum gaan plaatsen, met nog dezelfde wens van verlossing van de natuur als motivatie. Daar waar het polytheïsme de angst voor de natuur nog tembaar maakte door natuurkrachten 'menselijk' te dopen, wordt het monotheïsme de bijna-ultieme afrekening met deze diepe wens. In het monotheïsme kan de natuur tot voetenbank van de ultieme God geplaatst worden. Deze God is een reflectie van de mens. Zo wordt voorzichtig de gedachte uitgedrukt dat het de mens is die zich boven de natuur plaatst. De God van het Oude Testament had de primeur deze menselijke reflectie te zijn.¹⁷ Er kleefde slechts nog een beperking aan Hem: Hij was een nationale god.

Voor de *derde* stap moeten we bij het christendom zijn. Hier was voor het eerst sprake van de idee van een universele god. In de uitvinding van deze universele god was het christendom superieur aan alle andere godsdiensten, want voor het eerst in de geschiedenis is het gelukt om het wezenlijke van de mens te begrijpen. Dat God uiteindelijk mens wordt, is daarvan het toppunt. Door de God van het christendom te analyseren, komen we erachter wat de diepste wens van de mens is. Met de menswording van God valt de god-wording van de mens samen.¹⁸ De mens haalt zijn God naar de aarde en maakt zichzelf tot een god. Nadat de mens de natuur heeft klein gekregen, is deze op weg gegaan om ook God klein te krijgen. Het idee van de God die naar de aarde komt is daarmee een stap vooruit voor de mensheid die zijn goddelijk potentieel naar zich toe trekt. Religie lijkt de stap tussen de mens en het begrijpen van zijn eigen wezen te zijn:

Man – this is the mystery of religion – projects his being into objectivity, and then again makes himself an object to this projected image of himself thus converted into a subject; he thinks of himself is [sic] an object to himself, but as the object of an object, of another being than himself. Thus here. Man is an object to God. That man is good or evil is not indifferent to God; no! He has a lively, profound interest in man's being good; he wills

---

¹⁵ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 13.

¹⁶ Heering, "De Mens: Natuur," 104.

¹⁷ In hoeverre men in de Hebreeuwse Bijbel daadwerkelijk van monotheïsme kan spreken is zeer omstrede. Zie bijvoorbeeld 'Becking et al., *Only One God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*' waarin vraagtekens worden gezet bij de aanname van monotheïsme in het vroege Jodendom. Zo zou JHWH een 'verpersoonlijking van de god El' kunnen zijn. Ook wordt met de gedachte gespeeld dat Asherah, een godin, de vrouw is van El (en eventueel later van JHWH).

¹⁸ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 66–69.

that man should be good, happy – for without goodness there is no happiness. Thus the religious man virtually retracts the nothingsness of human activity, by making his dispositions and actions an object to God, by making man the end of God – for that which is an object to the mind is an end in action; by making the divine activity a means of human salvation. God acts, that man may be good and happy. Thus man, while is is apparently humiliated to the lowest degree, is in truth exalted to the highest. Thus, in and through God, man has in view himself alone. It is true that man places the aim of his action in God, but God has no other aim of action than the moral and eternal salvation of man: thus man has in fact no other aim than himself. The divine activity is not distinct from the human.¹⁹

En alsof Feuerbach terugdacht aan zijn verwijt richting Hegel omtrent diens abstractie, heeft Feuerbach in de appendix van *Das Wesen des Christenthums* een interpretatie van de christelijke doctrines gegeven. In dit verband is het belangrijk om een aantal van deze interpretaties te bespreken, omdat ze exemplarisch zijn voor het uiteindelijke zelfbegrip dat religie volgens Feuerbach is.

Laten we beginnen bij het concept van *de drie-eenheid*. In Genesis zegt God: ‘Laten Wij mensen maken naar Ons beeld, naar Onze gelijkenis; en laten zij heersen over de vissen van de zee, over de vogels in de lucht, over het vee, over heel de aarde en over al de kruipende dieren die over de aarde kruipen!’²⁰ Feuerbach duidt dit meervoudige karakter van God als de afspiegeling van de maatschappij waarin wij *met elkaar* zijn. De drie ‘personen’ van God verhouden zich in volmaakte liefde tot elkaar. Daarmee is de drie-eenheid het hemelse type van het huwelijk. In dit verband merkt hij op dat het voornamelijk om de Zoon draait, immers: God is slechts vader bij gratie van een Zoon.²¹

Ook uit *de Schepping* spreekt een diepe wens van de mens. ‘By means of the creation out of nothing man gives himself the certainty that the world is nothing, is powerless against man.’²² Het is de zoektocht naar het temmen van de natuur (en) om het noodlot te ontlopen.²³ Laten we in dit verband ook nog even denken aan het voorgenoemde citaat uit Genesis dat aansluit bij deze gedachte. De idee dat mensen heersen over ‘de vissen, vogels, het vee en de dieren die over de aarde kruipen’, kortom: de natuur.

Het laatste voorbeeld dat we noemen is Feuerbachs interpretatie van *de christelijke hemel*. ‘The Christian heaven is Christian truth. That which is excluded from heaven is excluded from true Christianity. In heaven the Christian is free from that which he wishes to be free from here – free from the sexual impulse, free from matter, free from Nature in general.’²⁴ In de christelijke hemel komt een mens tot zijn recht. Daar kan hij zijn wie hij zou willen zijn.

Concluderend kunnen we zeggen dat Feuerbach een waardering aanbracht in verschillende religies en de verschillende stadia daarbinnen. Hoe meer de mens centraal komt te staan, hoe dichter de religie bij haar ontmaskering zou komen. Feuerbach stelde dat theologie eigenlijk

---

¹⁹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 29–30.

²⁰ Herziene Statenvertaling - Genesis 1:26.

²¹ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 293–97.

²² *Ibid.*, 298.

²³ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 70.

²⁴ Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 315.

antropologie is.²⁵ Religie laat ons zien wat mensen ten diepste beweegt. De meest primitieve vorm van religie toont ons de wens van de mens om de natuur te overheersen. In het begin worden de natuurkrachten nog gepersonificeerd en aanbeden. Vervolgens wordt God gecreëerd die (net als de mens) de *beheerser* is van de natuur. Het christendom is het toppunt, vanwege de incarnatie van God. Zonder het te weten had de mens zichzelf, door een godheid te projecteren, aanbeden.²⁶ De incarnatie erkent dit voorzichtig en maakt een mens van God. Daarmee komt God dichterbij. Hierin ziet Feuerbach dat de mens dichterbij het ontmaskeren van God is gekomen. Door van Hem een mens te maken erkent de mens dat God een zelfbedachte fantasie is. Religie is de sleutel tot een waarlijk zelfbegrip.

3.2 Marx

Karl Marx (1818 – 1883) was een tijdgenoot van Feuerbach. Marx werd geboren als zoon van twee joodse ouders. Hoewel de familie Marx joods was, waren zij zelf niet religieus. Het gezin was protestants-christelijk, althans: zo moesten ze zichzelf laten kennen in verband met de advocaten carrière van vader Marx.²⁷ De jonge Karl raakte geïnteresseerd in geschiedenis en filosofie en na zijn studie werkte Marx geruime tijd als journalist voor tijdschriften die ‘de arbeiders’ tot lezersdoel hadden.²⁸

Laten we kijken naar zijn filosofische werk om daarin vervolgens zijn versie van het projectieargument te kunnen plaatsen.

Marx’ filosofie is in de tijd van de industriële revolutie te plaatsen. Deze revolutie had verschillende, nieuwe ‘klassen’ voortgebracht. Zowel de arbeider als de kapitalist zou lijden aan ‘vervreemding’. De mens is een wezen dat zijn menselijkheid uit in het arbeidsproces. Dit arbeidsproces is bij uitstek een sociale aangelegenheid. De mens bedenkt een handeling om deze vervolgens met handen en productiemiddelen te realiseren. De mens wordt een macht tussen de natuurmachten. Ook het gegeven dat arbeid een sociaal proces is, draagt bij aan de zelfverwezenlijking van de mens in zijn arbeidsproces.²⁹ ‘Vervreemding’ komt voort uit het gegeven dat de fabrieksarbeiders slechts betrokken is bij deelprocessen van een productie. Er is geen sprake van een volledig proces waarin zijn mens-zijn tot uiting komt. Hier ontbreekt ‘de vrije arbeid’.³⁰ Hij is nog slechts betrokken bij een klein onderdeel van het proces.

Laten we het voorgenoemde verhaal abstraheren tot de gedachte dat de mens, door de maatschappelijke omstandigheden, van zichzelf vervreemd is geraakt. Hoe de mens moet zijn wanneer deze niet vervreemd is, is niet helemaal duidelijk. Misschien is het voldoende als de mens niet-vervreemd van zichzelf is. ‘Wat de mens is, is nog open, hij is er naar op weg in zijn sociale zelfproductie (...)’.³¹ Vervreemding is de reden voor een uitvlucht in religie. We naderen Marx’ religiekritiek.

---

²⁵ Heering, “De Mens: Natuur,” 100.

²⁶ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 69–70.

²⁷ Carver, “Reading Marx : Life and Works,” 4.

²⁸ *Ibid.*, 5.

²⁹ Schegget, *Kernwoorden Bij Marx*, 11–12.

³⁰ *Ibid.*, 12.

³¹ *Ibid.*, 177.

Religion is, indeed, the self-consciousness and self-esteem of man who has either not yet won through to himself, or has already lost himself again. But, man is no abstract being squatting outside the world. Man is the world of man — state, society. This state and this society produce religion, which is an inverted consciousness of the world, because they are an inverted world. Religion is (...) the fantastic realization of the human essence since the human essence has not acquired any true reality. The struggle against religion is, therefore, indirectly the struggle against that world whose spiritual aroma is religion.³²

We zien hier duidelijk dat Marx in de traditie van Feuerbach staat.³³ Marx geeft echter een andere verklaring voor religie. Marx was concreet en actueel wanneer hij de mensheid begreep in ‘maatschappij en staat’. De maatschappij en staat brengen religie voort, terwijl zelfverwezenlijking van de mens voorop zou moeten staan. Daar waar Feuerbach stelde dat het christendom de uiting van onze diepste wens was, als ware het een streefdoel, zag Marx religie als een bijproduct. Religie is de uiting van de onvrede van de mens. Omdat de mens niet volledig tot zijn bestemming komt, gaat hij betekenis zoeken *buiten* zijn eigen leven. Deze betekenis wordt gevonden in religie. Marx zou liever zien dat de structuren in de maatschappij zouden veranderen. Wanneer deze juist ingericht zouden zijn, zou de mens in de maatschappij kunnen functioneren zoals een mens daarin behoort te functioneren. Dit is niet zozeer het antwoord op de vraag naar zingeving, maar het neemt de voedingsbodem voor de vraag weg.

En daar waar Feuerbach Hegel verweet te vaag te blijven, zien we ditzelfde verwijt aan het adres van Feuerbach, opgetekend door Karl Marx.³⁴ Het verwijt valt uiteen in *twee* kritiekpunten. Het *eerste* kritiekpunt betreft het gegeven dat Feuerbach de mens niet concreet genoeg heeft begrepen. Hij had de mens moeten duiden als een sociaal, economisch en politiek wezen. Zo zou hij namelijk tot een ander inzicht van de oorsprong van religie zijn gekomen. Het is namelijk niet *de mens* die religie verzonnen had, maar het was een product van de wereld, de staat en de maatschappij! ‘Religious suffering is, at one and the same time, the expression of real suffering and a protest against real suffering. Religion is the sigh of the oppressed creature, the heart of a heartless world, and the soul of soulless conditions. It is the opium of the people.’³⁵ In deze gedachte merkt Marx ook op dat het geen zin heeft om te delibereren over de vraag naar het bestaan van God. Het atheïsme is de ontkenning van God, maar het socialisme neemt de vraag waarop het atheïsme of theïsme een antwoord is weg.

Het *tweede* verwijt aan het adres van Feuerbach is dat hij niet heeft ingezien dat de projectie van een god voortkwam uit de basisstructuur van de maatschappij. De tegenstelling tussen de verschillende klassen in de maatschappij was de stuwende kracht achter de projectie. Dat er sprake is van verschillende klassen impliceert dat er verschillen zitten in het welzijn van de mensen. Met name de arbeidersklasse was niet in staat tot vervulling van het eigen potentieel. Dit zou een zinloos leven zijn, ware het niet dat religie het zin gaf.³⁶

---

³² Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*.

³³ Dit gaf hij zelf ook toe. Hij verweet het christenen en bepaalde theologen dan ook dat ze hun verlies niet publiekelijk hadden erkend toen Feuerbach hun de essentie van hun geloof liet zien. Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 80.

³⁴ Schegget, *Kernwoorden Bij Marx*, 182–83.

³⁵ Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Introduction [paginanummers ontbreken].

³⁶ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 84–85.

Samenvattend kunnen we zeggen dat Marx het werk van Feuerbach heeft opgepakt om dit te vertalen in maatschappelijke termen. In religie vindt de mens een punt van zekerheid en vertrouwen, vanuit de verdrukking en vervreemding. De zelfverwezenlijking van de mens moet plaatsvinden in het hier en nu. Hiervoor is nodig dat de onrechtvaardige politieke situatie verandert wordt.

Ook heeft Marx getracht bloot te leggen *waarom* mensen een religie nodig hebben. Het zijn de structuren in de maatschappij die de mens ervan weerhouden vrije arbeid te verrichten. Zolang de structuren zodanig zijn, zal de behoefte aan religie blijven. Religie is de formulering van het probleem waarvoor de revolutie de oplossing is. Welke plek neemt religie dus in bij Marx? Aan de ene kant *tempert* deze het daadwerkelijke probleem van de verkeerde structuren in de maatschappij. Zolang de mensen zich laven aan de toekomstmuziek van de hemel, zullen ze geen revolutie ontketenen. Aan de andere kant is religie de formulering van het probleem, want het laat precies zien hoe de mensheid *wel* zou willen zijn.

3.3 Freud

Nog ruim voor Marx' dood werd in Freiberg, Moravia Siegmund Freud (1856 – 1939) geboren.³⁷ Zowel zijn vader als zijn moeder hadden een Joodse geschiedenis. Er is niet veel bekend over de mate van religiositeit van het gezin, maar dat het gezin Joods was, was duidelijk. Het overige van Wenen was voornamelijk Rooms Katholiek.³⁸ De jonge Freud is dus te midden van het Jodendom en het katholicisme opgegroeid.

We kennen Freud met name van de psychoanalyse en zijn theorie over het onderbewuste. Het gedrag dat wij bij elkaar kunnen waarnemen is maar een klein gedeelte van 'wat er daadwerkelijk gebeurt'. In ons onderbewuste spelen zich allerlei processen af. Maar hoe krijgen we grip op deze zaken? Freud maakt een driedeling in 'de menselijke natuur', namelijk: het Id, het Ego en het Superego. Vanuit het Id komen onze impulsen. Het is de stuwende kracht achter ons mentale leven, hoewel we ons daar zelf nauwelijks van bewust zijn. Het Ego is de meest dominante factor in ons mentale leven. Deze medieert tussen het Id en het Superego en is verantwoordelijk voor 'het overleven'. Het Superego, dat ook een onbewust gedeelte van ons bewustzijn is, probeert een zuivere morele koers te houden. Het Superego is verantwoordelijk voor ons meer analytische denken en de zoektocht naar moraal en perfectie.³⁹

Vervolgens kijkt Freud naar hoe de mens zich verhoudt tot zijn omgeving en, in het bijzonder, tot zijn ouders. Freud hangt een groot deel van zijn verklaring van religie op aan het vaderschap, dus het is voor ons van belang om te onderzoeken hoe een kind zich, volgens Freud, tot zijn ouders verhoudt. Wanneer we in deze bespreking belanden, raken we onvermijdelijk aan *het Oedipuscomplex*. Het is omstreeks het vijfde jaar van een kinderleven dat de 'fallische fase' zich aandient. Gedurende deze fase is de moeder de favoriete ouder van de kinderen, omdat deze voorziet in hun basale zorg. Omgekeerd is de vader het voorwerp van vrees, vanwege zijn woede die het kind op de hals haalt door moeder boven vader te verkiezen (en haar aandacht op te eisen). Om deze angst het hoofd te bieden, probeert de *zoon* om als vader te worden. Door

---

³⁷ Het oostelijke deel van wat later Tsjechië zou worden.

³⁸ Rainey, *Freud as Student of Religion: Perspectives on the Background and Development of His Thought*, 9–26.

³⁹ Ayduk, Mischel, and Shoda, "Psychodynamic Theories: Freud's Conceptions," 159–60.

zijn normen, waarden en gedrag over te nemen, wordt de zoon steeds meer zijn vaders gelijke. Op deze manier wordt de onderbewuste drang tot seksuele gemeenschap voorzichtig gestild. Desalniettemin geniet het kind alsnog van het tonen van zijn geslachtsdeel aan de moeder. De woede die vader door deze concurrentie zou voelen, is de woede waarop door het kind geanticipeerd wordt met de doodswens voor zijn vader. Aan het eind van deze fase is er het Superego dat de maatschappelijke norm die incest verbiedt incorporeert. Het *meisje* ontdekt in deze fase dat ze, evenals haar moeder, een penis mist. Om dit gemis te compenseren wordt vader de nieuwe, favoriete ouder die zij ook begeert. Opnieuw zal ook zij, door maatschappelijke barrières, accepteren dat seksuele gemeenschap met haar vader niet haalbaar is.⁴⁰ Hoewel de details van het Oedipuscomplex voor ons niet van onmiddellijk belang zijn, speelt de haat-liefde-verhouding tot vader een belangrijke rol in de verklaring van religie.

Freud was bekend met de religiekritiek van Feuerbach en anderen, maar vond een ontbrekende factor bij de psychologische basis. Voor Freud was het duidelijk dat religie uiteindelijk een uiting is van de onderliggende relatie tussen vader en kind. Door psychoanalyse was hij erachter gekomen dat God niet meer dan een verheven, geheiligde vader was. Bovendien voelde hij zich gesteund in deze opvatting wanneer hij zag dat, zodra de autoriteit van vader afneemt, ook het geloof van zijn kind op de tocht komt te staan en langzaam verdwijnt. Toch is de behoefte aan een vader de oorzaak van een behoefte aan God. Ook voor Freud was het duidelijk: God heeft niet de mens gemaakt, maar andersom.⁴¹

Geïnspireerd door de evolutietheorie bedacht Freud een verklaring voor het ontstaan van religie. Heel vroeger vereerde de mens zijn voorouders. Dit hoefde niet direct gepaard te gaan met religieuze uitingen, maar het was een gebruik. Naarmate men in groepen ging leven, kwamen nieuwe, jongere leiders bovendien. Deze jongere leiders onderwierpen de andere mannen en eigenden zich de vrouwen toe. Terwijl dit proces gaande was, werd 'de oude leiding' in de vorm van hun (voor)vaders, omver geworpen. Dit gebeurde door hen uit te moorden. Uit schuldgevoel richtte de nieuwe leiding totempalen op om de vader te gedenken. Vader werd namelijk niet alleen gehaat, maar ook werd hij bewonderd. Een herdenkingsfeest hoorde bij de verwerking van de oerzonde. Na het wegvallen van de oervader is er een verbod op incestueuze relaties ingesteld. En zo is, met de verering van vader, de religie ontstaan.⁴²

We zien hier iets terug van de ambivalente relatie tussen vader en zoon. Het wegvallen van vader laat een leegte achter. Zo moet dat ook worden gezien in iemands ontwikkeling. Op het moment dat een kind op eigen benen gaat staan, valt zijn vader weg. Een gevoel van kinderlijke hulpeloosheid blijft achter. De behoefte aan een beschermende en ordenende vader is er echter nog steeds. Een Vader in de hemel komt aan de vraag tegemoet. Ondanks dat religie een verzonnen verhaal is en dat we hebben doorgrond dat de vader verzonnen is, hebben de verhalen toch voort kunnen bestaan in de mythe en geschiedenis.⁴³

Freud verklaart verder. De mens was polytheïstisch. De verschillende goden waren personificaties van de seksuele driften van het Id.⁴⁴ Van polytheïsme is de mens, onder aanvoering

---

⁴⁰ Ibid., 172–73.

⁴¹ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 98–99.

⁴² Ibid., 99.

Nauta, *Ik Geloof Het Wel - Godsdienstpsychologische Studies Over Mens En Religie*, 20.

⁴³ Ibid., 48.

Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 100.

⁴⁴ "Polytheism."

van Mozes, naar monotheïsme overgegaan. Mozes had dit idee echter ook niet van zichzelf. Dit had hij afgekeken bij het Egyptische hof waar hij zijn jonge jaren heeft gesleten.⁴⁵ Toen Mozes met het volk de woestijn in trok, op weg naar het Beloofde Land, nam hij zich voor een monotheïstisch land te stichten. God is daarbij de externalisering van het Superego als morele arbiter.⁴⁶ Freud stelde zich voor dat Mozes uiteindelijk door de Israëlieten is omgebracht. Over deze moord heerste een onbewust schuldgevoel. Wellicht dat Mozes als een oervader gezien werd, want uiteindelijk is Jezus omgebracht ‘voor de (oer)zonde’. De mensen die dit zouden accepteren – dus accepteren dat Jezus is omgebracht voor hun *oerzonde*, namelijk het doden van de *oervader* – zouden een enorm gevoel van opluchting moeten hebben ervaren. In elk geval zou het monotheïsme de herinnering aan de stamvader levend houden. Ondanks dat het niet waar is, is het nog wel zinvol.

Welke rol is er bij Freud voor religie weggelegd? Freud ‘ontmaskert’ het onderbewuste. Dit onderbewuste is een dimensie van onze kennis en het is zelfs bepalend *voor* die kennis. We hebben gezien dat het onderbewuste kampt met verschillende problemen die aanleiding geven voor het postuleren van een leider (van de stam) en tot een Vader. En, net zoals bij Marx, zien we dat religie de formulering is van een probleem. Religie is het antwoord op de problemen waarmee ons onderbewuste heeft te kampen. Religie is de uitingsvorm. Het onderliggende probleem is de infantiele behoefte aan een vader en de behoefte beschermd te worden. Het aanhangen van een religie is op zichzelf een weinig zinvolle exercitie, aangezien we *het eigenlijke probleem* laten voortbestaan. Het zou beter zijn wanneer de mens zich zou verzoenen met zijn lot.⁴⁷

4. Waardering van het argument

Nu we weten hoe Feuerbach, Marx en Freud godsdienst begrepen en verwerkten in hun versies van het projectieargument, is er het moment van waarden. Omdat ik het argument op zichzelf wil kunnen waarderen, zal ik beargumenteren welk van de gepresenteerde versies het meest overtuigend is. Daarmee zal ook de waardering van het argument op zichzelf samenvallen. Immers, de kritiek die voor deze versie op gaat, zal impliciet ook voor de andere versies gelden. Ik zal beginnen met Freud. Daarna behandel ik Marx en ik besluit met Feuerbach. Laten we beginnen met een positieve noot.

4.1 De kracht van het projectieargument

De kracht van het projectieargument valt uiteen in *twee* onderdelen. Het *eerste* betreft het antropomorfiseren in religies. In de christelijke, joodse en islamitische traditie is er sprake van een kloof tussen God en de mens. Zij bestaan in verschillende dimensies. Op het moment dat de mens wil spreken over God, dan moet hij deze afstand overbruggen. Wanneer hij dit doet,

---

⁴⁵ Ook merkt Freud op dat Mozes, in tegenstelling tot wat men uit de Bijbelse verhalen zou kunnen concluderen, een Egyptisch staatsman was die verbonden was met koning Akhnaton (14^e eeuw v. Chr.). Deze zou religieuze feesten hebben verboden om het monotheïsme in te stellen. Na Akhnatons dood zou Mozes als een van de weinigen aanhangen zijn gebleven van deze godsdienst en besloot hij een nieuwe natie te stichten. Veerman, “Mozes’ Ene God Komt Uit Egypte.”

⁴⁶ “Polytheism.”

⁴⁷ Fortmann, *Als Ziende de Onzienlijke*, 34.

Nauta, *Ik Geloof Het Wel - Godsdienstpsychologische Studies Over Mens En Religie*, 20–21.

zal hij moeten antropomorfiseren.⁴⁸ Denk bijvoorbeeld aan de voorstelling van God op schilderijen uit de Renaissance, en met name het werk *De Schepping van Adam* van Michelangelo. Hier zien we duidelijk hoe de mens zich God voorstelt. God is een oude, wijze man die Adam zijn levenskracht geeft door slechts een aanraking met Zijn vinger. We zien hier dat de mens zich God voorstelt zoals hij zichzelf ziet. In dit verband kunnen we ook denken aan hoe Thomas van Aquino (1225 – 1274) omgaat met het spreken en denken over God. We kijken hiervoor naar zijn analogieëler. Thomas accepteert ‘de kloof’ tussen God en mens. Om toch over God te kunnen spreken, zou de mens Gods zelfopenbaring in Israël, door Jezus Christus, kunnen gebruiken. Met de gegevens uit deze openbaringen kunnen we onderzoeken welke elementen uit ons spreken daadwerkelijk op God van toepassing zijn.⁴⁹ We proberen hier dus iets van de moeilijkheid om ‘de kloof’ tussen God en mens te overbruggen en iets zinnigs te zeggen over God. De mens zal dus al snel gaan antropomorfiseren.

Het *tweede* onderdeel dat het projectieargument sterk maakt heeft te maken met het element van wensdenken. We kunnen wensdenken begrijpen als ‘de situatie mooier maken dan hij is’. Dat mensen soms bewust of onbewust een bepaalde overtuigingen creëren of verdrukken is een gegeven. Alvin Plantinga (geb. 1932) noemt expliciet overtuigingen die de mens helpen te overleven. Als voorbeeld geeft hij de pijn die vrouwen na de bevalling van hun eerste kind verdrukken wanneer ze nog meer kinderen te willen. Of het voordeel van de twijfel die je een vriend gunt omtrent diens eerlijkheid.⁵⁰ In religies zitten elementen die, gerechtvaardigd of niet, ‘de situatie mooier maken dan hij is’. Dat kan een zekere mate van verdachtheid met zich meebrengen. De dood is bijvoorbeeld minder zwaar wanneer de mens geloofd dat de overledene op een betere plek is.⁵¹ Het is niet ondenkbaar dat bij het ontstaan en de vorming van religies deze zelfde processen mee hebben gespeeld. Het projectieargument appelleert aan deze verdachtheid van het wensdenken.

4.2 Kanttekeningen bij Freud

Ik zal beginnen met Freuds variant van het projectieargument. Al tijdens Freuds leven waren er twijfels over de houdbaarheid van enkele aspecten van zijn historisch-antropologische theorie over het ontstaan van religie.⁵² Een reden daarvoor is dat er slechts enkele gevallen bekend zijn van volkeren die het doden van hun god met een totem vierden/herdachten. Ook zijn visie op Mozes als hooggeplaatste Egyptenaar en Jezus als een meer mythische, dan historische figuur is omstreden. Nu hoeft dit gegeven Freud niet de das om te doen. Het was Freud immers te doen om een psychologische fundering voor religie. Deze is sterk gebaseerd op het Oedipuscomplex.

---

⁴⁸ Barrett and Keil, “Conceptualizing a Nonnatural Entity: Anthropomorphism in God Concepts.,” 220–21.

⁴⁹ Thomas zegt wel dat de mens met deze gegevens uiteindelijk iets zinnigs kan zeggen over Gods wezen. Oosterveen, “Thomas van Aquino En Zijn Betekenis Voor de Dominicaanse Zending.” Korte, “Wie Is God? - De Eeuwige Rijke God: Namen, Eigenschappen, Wezen.”

⁵⁰ Plantinga, “Reformed Epistemology,” 678.

⁵¹ ‘Weekly religious meetings guide the faithful throughout life. Religion also helps people deal with death by associating it with gratifying images of an afterlife where only good and justice prevail. (...) Even the end of time is touched upon in some religions, where the faithful are assured of an ultimate resurrection. Ralph W. Hood jr., Peter C. Hill, *The Psychology of Religion*, 1.

⁵² Nauta bevestigt dit en zegt dan ook dat de totem-theorie te beschouwen is als een allegorie voor het conflict van wat zich generatie op generatie in gezinnen afspeelt. De mythen en rituelen die we zien bij primitieve volkeren zouden voort kunnen komen uit driften en fantasieën die op hun beurt weer voortkomen uit het Oedipuscomplex. Nauta, *Ik Geloof Het Wel - Godsdienstpsychologische Studies Over Mens En Religie*, 20.

Er zijn maar weinig psychologen die dit fenomeen zo'n centrale rol toebedelen.⁵³ Toch zou het kunnen dat dit fenomeen bepalend is voor de religieuze vorming van een kind. De vraag is dan echter waarom alleen religiositeit (en niet a-religiositeit) voortkomt uit dit fenomeen. Stel dat godsgeloof inderdaad een infantiele projectie is die te duiden is door iemands jeugd te onderzoeken, dan zou het niet-geloven in een god ook voort kunnen komen uit een infantiele neiging. Laten we bijvoorbeeld aannemen dat er een diepe neiging in de mens zit tot zelfredzaamheid ('ikke zelf doen'). Gedurende de opvoeding van een menskind bemoeien zijn ouders zich met hem. De mate van die bemoeienis kan bepalend zijn voor zijn behoefte aan een Vader die zich ook met hem bemoeit. Wanneer deze persoon op eigen benen staat is de bemoeienis van een hemelse Vader wel het laatste wat hij wil. Zijn infantiele neiging tot zelfredzaamheid staat zijn godsgeloof dan in de weg. We houden dan bij Freud slechts een claim over die betoogt dat iemands opvoeding voor grote mate bepaalt hoe deze tijdens de volwassenheid aankijkt tegen religieuze zaken.

4.3 Kanttekeningen bij Marx

De volgende filosoof die we bespreken is Karl Marx. Een opvallende overeenkomst tussen het werk van Freud en dat van Marx is de behandeling van religie *als symptoom*. Bij Freud is de behoefte aan een ouderlijke figuur, bij Marx zijn er de basisstructuren van de maatschappij. De overeenkomst is het patroon, het verschil is de inhoud.

Een eerste kanttekening kan worden geplaatst bij Marx' mate van concreetheid in de verklaring van religie, of althans: het ontbreken daarvan. Hij poogde verder te gaan waar Ludwig Feuerbach gestopt was. Feuerbach heeft religie 'ontmanteld', maar hij heeft niet concreet gemaakt welke aardse invloeden er op de religie zijn geweest. Banks draagt Marx na dat hij dit zelf ook niet gedaan heeft: 'unfortunately he did not discuss in detail how social and economic factors specifically affected its origin and development. It was because he felt doing this was not particularly important that he overlooked it.' Friedrich Engels (1820 – 1895) en Karl Kautsky (1854 – 1938) hebben dit probleem gesignaleerd. Zij hebben geprobeerd Marx op dit gebied aan te vullen door theorieën te ontwikkelen over het ontstaan van bijvoorbeeld het christendom in het bijzonder.⁵⁴ In lijn hiervan ligt de volgende kanttekening:

Een probleem dat we zowel bij Marx als bij Freud tegenkomen is wat C.S. Lewis 'Bulverisme' noemt.⁵⁵ Volgens hem claimen freudianen en marxisten dat het menselijk denken 'ideologisch besmet' is: 'Vroeger ging men ervan uit dat iets wat duidelijk waar was in de ogen van honderd mensen, wellicht ook werkelijk waar was. Tegenwoordig zal een freudiaan zeggen: analyseer ze alle honderd, dan zal blijken dat al die mensen Elizabeth I als een grote vorstin

---

⁵³ Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 104–5, 107.

⁵⁴ *Ibid.*, 87–88.

⁵⁵ Ik hoop ooit een biografie te schrijven van de fictieve bedenker, Ezechiël Bulver, wiens leven een beslissende wending nam toen hij als vijfjarig jongetje zijn vader hoorde beweren dat twee zijden van een driehoek samen altijd langer dan de derde zijn en dat zijn moeder daarop zei: 'Ach dat zeg jij maar *omdat jij een man bent*.' 'Op dat ogenblik', zo verzekert ons E. Bulver, 'werd mijn ontluikend bewustzijn plotseling doorstraald met de machtige waarheid dat weerlegging *geen* noodzakelijk onderdeel van een discussie is. Neem als uitgangspunt dat uw tegenstander dwaalt, geef een verklaring voor zijn dwaling en de wereld ligt aan uw voeten.' Lewis, "Bulverisme," 24.

beschouwen doordat zij een moedercomplex hebben. (...) En een marxist zegt: ga maar na wat hun economische belangen zijn, dan zal blijken dat al die mensen vrijheid als een goede zaak beschouwen doordat zij tot de bourgeoisie behoren en hun welvaart dus gebaat is bij een *laissez-faire*-beleid.⁵⁶ Een theorie over verborgen verlangens wordt pas relevant als aangetoond is dat er een denkfout bestaat in het principe van godsgeloof. ‘Met andere woorden, je moet aantonen *dat* iemand fout zit voordat je begint uit te leggen *hoe het komt* dat hij fout zit. De moderne methode is dat je zonder discussie ervan uitgaat *dat* hij fout zit en dan de aandacht afleidt van deze (enige echte) kwestie door omstandig uit te leggen waar die domheid vandaan komt. (...) Ik noem het Bulverisme.’⁵⁷ We zagen bij Marx en Freud dat religie het symptoom van een onderliggend probleem was. Nu blijft de vraag liggen waarom religie de formulering is van dit probleem. Er wordt voorbijgegaan aan de vraag of religieuze claims waar zijn of niet. Zoals beloofd ga ik niet betogen *dat* en uitzoeken *of* deze claims waarheid bevatten, maar dat hadden de besproken filosofen wel moeten doen. Ze zijn voorbijgegaan aan de waarheidsclaim. Er is al besloten dat religie een gebeuren is dat niet op waarheid berust om vervolgens direct door te gaan naar de vraag hoe het kan dat er toch een religie bestaat. Er zou gedacht kunnen worden dat Freud een voorzichtige poging van onderzoek naar de waarheidsclaim heeft gedaan in zijn onderzoek naar de moord op het Stamhoofd, maar deze stelling kan niet worden volgehouden. Ten eerste omdat er, zoals gezegd, al in Freuds tijd kritieken vanuit antropologische hoek waren te ontwaren op de houdbaarheid van wat Freud claimde. Ten tweede is de vraag of ook hier niet al de aanname van de onwaarheid van religie in is te vinden. Freud *verklaarde* namelijk waarom men een religie aanhing. Opnieuw is hier voorbijgegaan aan de vraag *of* een religie waar zou (kunnen) zijn.

Voor Marx gaat deze kritiek ook op. Welke sociale en economische structuren zijn het dan die mensen religieus maken? Met goede wil van de lezer zijn er vast een aantal te bedenken, maar dan is daar opnieuw de kritiek: een *verklaring* is van een andere orde dan het aanwijzen van de denkfout. Ook Marx neemt al aan *dat* het niet nodig is om religie in zichzelf te onderzoeken, aangezien ‘het niet waar is’.⁵⁸

Een volgend kritiekpunt dat gegeven dient te worden is dat Marx’ religiebegrip te rooskleurig lijkt. Religie is *meer* dan een idee waaraan men zich kan laven. We zien dat Marx religie als *opium van het volk* beschrijft. Opium verdooft. Hoe gaat Marx dan om met mensen die tegen wil en dank gelovig zijn? Marx lijkt te veronderstellen dat iedere gelovige er zomaar vanuit gaat dat hij, na zijn dood, onmiddellijk zijn ogen in de hemel zal openslaan. Denk in dit verband bijvoorbeeld aan het bekende citaat van C.S. Lewis: ‘I didn’t go to religion to make me happy. I always knew a bottle of Port would do that.’⁵⁹ Misschien doelt Marx meer op ‘een tevredenheid van een diepere orde’ dan ‘a religion to make me happy’? Een religie kan een algehele zin geven aan het leven door antwoord te geven op existentiële vragen. Daar heeft Marx’ religiebegrip echter niet de schijn van. Juist doordat hij filosofische en religieuze kwesties wilde duiden in politieke, sociale en economische termen, schiet zijn religiebegrip tekort. Marx heeft niet

---

⁵⁶ Ibid., 21–22.

⁵⁷ Ibid., 23–24.

⁵⁸ Direct moet hierbij worden opgemerkt dat Marx zijn ideeën later dan Feuerbach ontwikkelde. Hij beschouwde zijn religiekritiek meer als aanvulling dan als vervanging van Feuerbachs projectieargument. Wellicht zou Marx zich hebben kunnen vinden in de verklaringen van Feuerbach.

⁵⁹ Het citaat gaat verder: ‘If you want a religion to make you feel really comfortable, I certainly don’t recommend Christianity.’ Lewis, “Answers to Questions on Christianity,” 48.

zozeer een *existentieel*, maar een *praktisch* religiebegrrip.⁶⁰ Marx is daar zelfs expliciet in als hij zegt dat een samenleving zonder ‘standen’ de vraag naar zingeving wegneemt. Marx’ religiebegrrip heeft er dus de schijn van oppervlakkig te zijn. Dat maakt hem vatbaar voor de kritiek dat niet iedere gelovige altijd blij of gelukkig is met het geloof.

Een laatste mogelijkheid die er nog is, is dat een gelovige zelfs bereid is de ellendigheid van een religie op zich te nemen, omdat er zo’n zware last op zijn schouders drukt door de verkeerde structuren in de maatschappij. In dat geval zou er *toch* een existentieel religiebegrrip moeten zijn. Het is mogelijk dat Marx rekening houdt met religie als antwoord op deze diepere levensvragen. Hij spreekt immers over het *wegvallen van deze vragen* bij een juiste politieke situatie. Deze vragen zijn er dus *wel*? Het lijkt alsof hij slechts lippendienst bewijst aan deze diepere opvatting. Een rechtvaardige politieke situatie geeft immers geen antwoord op de existentiële vragen. Dat deze vragen wegvallen bij een volmaakte samenleving, moeten we maar aannemen.

Als laatst is het opvallend in de bespreking van Marx en Freud dat hun religiekritiek eerder een ondersteuning van hun ‘algehele filosofie’ lijkt, dan een op zichzelf staande theorie. Religie is voor Marx een mooie graadmeter om de verhoudingen in de maatschappij te peilen. Voor Freud is religie een bevestiging van het Oedipuscomplex. Het is niet zo dat, omdat hun religiekritiek past in hun filosofie, hun kritiek daarmee onwaar is. Wel lijkt het, en met name bij Freud, alsof er veel energie is gestoken in de ondersteuning van hun ‘totale filosofie’. Degene die de dans, wat deze kritiek betreft, lijkt te ontspringen is Feuerbach.⁶¹ Ik beschouw hem als degene die het meest overtuigend projectieargument heeft gegeven. Laten we gaan kijken.

4.4 Kanttekeningen bij Feuerbach

De kritiek op de antropologische houdbaarheid van het werk van Feuerbachs is in minder mate aanwezig dan bij Freud. Toch zijn er wel wat op- en aanmerkingen te maken. Zo wordt door Banks opgemerkt dat Feuerbach in zijn interpretaties van de Bijbel i) de persoon van God tekort doet door hem als een nationale god voor te stellen. Ook ii) zou God erg naar de achtergrond verdwijnen met de komst van Jezus als Zoon. Zoals we al eerder zagen meldt Feuerbach dat God slechts Vader is bij de gratie van de Zoon. Dit omdat de Incarnatie centraal staat bij Feuerbach. De mogelijkheid bestaat dus dat Feuerbach, omdat hij de menselijkheid en haar potentieel centraal wil stellen, een gekleurde versie geeft van de Bijbelse verhalen.⁶² Wellicht is de kritiek voorstelbaar, maar aan een interpretatie van de Bijbelse verhalen is bijna niet te ontkomen bij een beschrijving. Wat dus blijft staan is ‘een kleine opmerking’ over zijn interpretatie.

Laten we nu kijken naar het verwijt dat Feuerbach van Marx kreeg. Feuerbach zou onvoldoende duidelijk hebben gemaakt welke materiële processen bijdragen aan de vorming van religie. Dit betekent dat als dit een terechte kritiek op Feuerbachs projectieargument is, dit evengoed voor Marx’ argument geldt. We hebben immers zojuist gezien dat Marx hier zelf ook tekortschoot.

---

⁶⁰ Met een *existentieel* religiebegrrip bedoel ik een begrrip van religie dat antwoord geeft op existentiële vragen als ‘wie ben ik?’ en ‘waar kom ik vandaan?’. Met een *praktisch* religiebegrrip bedoel ik het zien van religie als een (plezierige) uitvlucht uit een onrechtvaardige politieke situatie.

⁶¹ Wellicht heeft dit ook te maken met het gegeven dat een van Feuerbachs eerste werken over het christendom ging. Hij was nog niet ‘gebonden aan zijn verdere werk’. Het stond hem vrij om alle kanten uit te redeneren.

⁶² Banks, *And Man Created God: Is God a Human Invention?*, 73–75.

Een belangrijker kritiek ligt in de lijn van het zojuist besproken Bulverisme. Het idee dat men al begint uit te leggen *waarom* iemand fout zit, nog voordat is aangetoond *dat* iemand fout zit. Heeft Feuerbach zich hier niet schuldig aan gemaakt? Dat ligt gecompliceerder. We hebben in elk geval gezien dat Feuerbach uitvoerige pogingen ondernomen heeft om uit te leggen *hoe* de christelijke dogma's Feuerbachs gelijk aantonen. Wat maakt zijn kritiek dan steviger dan die van Marx? Feuerbach heeft in elk geval nog pogingen ondernomen die een uitleg lijken te geven van de denkfout. Van de besproken denkers is Feuerbach degene die werk heeft gemaakt van een interpretatie van het christendom. Daarmee ontspringt hij niet direct de dans wat betreft het verwijt van Bulverisme, maar we moeten hem het krediet van uitvoerigheid en inhoudelijke kritiek geven.

Als laatst kunnen we kijken naar het religiebegrip van Feuerbach. In het verlengde hiervan kijken we naar de eerste-persoons ervaring.⁶³ In deze twee categorieën zien we de sterkte van Feuerbachs projectieargument. We zagen bij Marx een te rooskleurig begrip van religie. We zien dat Feuerbach minder problemen heeft met dit verwijt. Hij lijkt religie namelijk niet te zien als een zaak die maakt dat mensen in hun beleving getroost worden. Het gaat Feuerbach niet om de beleving. Het gaat hem om het gegeven dat religie de mens een streefdoel voorhoudt. Een onbehagelijk iets als zondebesef, deert Feuerbach niet. Het zou zelfs bij kunnen dragen aan een volmaakter zelfbegrip.⁶⁴ Ook sluit Feuerbachs lezing van het christendom aan bij wat een christen als zijn geloof zou kunnen beschrijven. God staat boven de natuur, Hij houdt van de mensen en in het hiernamaals komen zij ten volle tot hun recht. Hij neemt de eerste-persoons ervaring van een gelovige serieus.

5. Conclusie

We hebben veel gezien en maken de balans op. Omdat ik een waardering wilde geven van het projectieargument, heb ik een historisch, vergelijkend onderzoek gedaan naar de oorsprong en de varianten van het projectieargument. We zagen bij Xenophanes een van de eerste varianten van het projectieargument. Deze had een meer epistemologische focus. Vervolgens is het werk van Freud, Marx en Feuerbach uitgelegd en tegen elkaar afgezet. We zagen hier bij Marx en Freud dat het projectieargument de uitkomst is van een dieper liggende nood of behoefte in de mensheid. Bij Feuerbach zagen we, meer zoals bij Xenophanes, dat religie iets zegt over de mens en hoe deze zichzelf begrijpt of wil begrijpen.

Bij de uiteindelijke vergelijking zagen we dat het werk van Feuerbach het minst vatbaar was voor kritieken. Feuerbach is uitvoerig geweest in zijn onderzoek naar de dogma's binnen religie. Hij hoeft deze dogma's weinig geweld aan te doen om ze binnen zijn raamwerk van zelfverwezenlijking te kunnen plaatsen. Daarom sluit zijn lezing ook goed aan bij de eerste-persoons ervaring van (de christelijke) religie. Als iemand dus het projectieargument wil verdedigen of verwerpen doet hij er verstandig aan zich te concentreren op de sterkste versie van het projectieargument, namelijk die van Feuerbach.

---

⁶³ Met de eerste-persoons ervaring doel ik op de *beleving* van het geloof.

⁶⁴ We zouden het begrip 'zonde' bijvoorbeeld ook kunnen duiden als een misstap op weg naar zelfverwezenlijking.

Bibliografie

- Ayduk, Ozlem, Walter Mischel, and Yuichi Shoda. "Psychodynamic Theories: Freud's Conceptions." In *Introduction to Personality - Toward an Integrative Science of the Person*. John Wiley & Sons, Inc., 2008.
- Banks, Robert. *And Man Created God: Is God a Human Invention?* Oxford: Lion Hudson, 2011.
- Barrett, Justin L, and Frank C Keil. "Conceptualizing a Nonnatural Entity: Anthropomorphism in God Concepts." *Cognitive Psychology* 31, no. 3 (1996): 219–47. doi:10.1006/cogp.1996.0017.
- Becking, Bob, Meindert Dijkstra, Marjo C.A. Korpel, and Karel H.H. Vriezen. *Only One God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*. London and New York: Sheffield Academic Press, 2001.
- Carver, Terrell. "Reading Marx : Life and Works." *The Cambridge Companion to Marx*, 2016, 1–22.
- Feuerbach, Ludwig. *The Essence of Christianity*. 1989th ed. New York: Prometheus Books, 1841.
- Fortmann, Han M.M. *Als Ziende de Onzienlijke*. Hilversum, Antwerpen: Paul Brand, 1964.
- Heering, H.J. "De Mens: Natuur." In *Ludwig Feuerbach - Profeet van Het Atheïsme - De Mens, Zijn Ethiek En Religie*, 98–107. Kampen: J.H. Kok, 1972.
- Hitchens, Christopher. *God Is Niet Groot*. Amsterdam: Meulenhoff, 2008.
- Korte, mgr. dr. G. de. "Wie Is God? - De Eeuwige Rijke God: Namen, Eigenschappen, Wezen," n.d. <http://www.karlbarth.nl/korte-wie-is-god/>.
- Leshner, James. "Xenophanes." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2014. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/xenophanes/>.
- Lewis, C.S. "Answers to Questions on Christianity." In *God in the Dock*, 36–53. Grand Rapids, Michigan; Cambridge U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company, 2014.
- . "Bulverisme." In *De Zeebries Der Eeuwen*, 21–30. Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 1941.
- Marx, Karl. *Critique of Hegel's Philosophy of Right*. 1970th ed. Oxford University Press, 1843.
- Nauta, R. *Ik Geloof Het Wel - Godsdienstpsychologische Studies Over Mens En Religie*. Assen: Van Gorcum, 1995.
- Onfray, Michael. *The Atheist Manifesto: The Case Against Christianity, Judaism and Islam*. Melbourne: Melbourne University Press, 2007.
- Oosterveen, Leo. "Thomas van Aquino En Zijn Betekenis Voor de Dominicaanse Zending." *Geloven Onderweg* 2 (2013). <https://www.kloosterhuissen.nl/nieuws/?ID=143>.
- Plantinga, Alvin. "Reformed Epistemology." In *A Companion to Philosophy of Religion*, edited by and Philip L. Quin Charles Taliaferro, Paul Draper, 678. Malden, Oxford and West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- "Polytheism." *New Dictionary of the History of Ideas*, 2016. <http://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/polytheism>.
- Rainey, Reuben M. *Freud as Student of Religion: Perspectives on the Background and Development of His Thought*. Missoula, Montana: American Academy of Religion and Scholars Press, 1971.
- Ralph W. Hood jr., Peter C. Hill, Bernard Spilka. *The Psychology of Religion*. Fourth. New York, Londen: The Guilford Press, 2009.
- Rothuizen, G.TH. "Curriculum Vitae." In *Ludwig Feuerbach - Profeet van Het Atheïsme - De Mens, Zijn Ethiek En Religie*, 20–31. Kampen: J.H. Kok, 1972.
- Russell, Bertrand. *Geschiedenis van de Westerse Filosofie*. Zestiende. Cothen: Servire

Uitgevers bv, 1948.
Schegget, G.H. ter. *Kernwoorden Bij Marx*. Baarn: Ten Have, 1977.
Veerman, Leontine. “Mozes’ Éne God Komt Uit Egypte.” *Trouw*, June 11, 2002.